

Євген ПИЛИПЕНКО,
кандидат філологічних наук,
Уманський державний педагогічний
університет ім. Павла Тичини

ДІАЛЕКТНЕ ДЖЕРЕЛО МОВИ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

УДК 811.161.2'28+811.161.2'373

У статті простежено кореляцію характерних рис середньонадніпрянського говору і мови прозових творів І.Нечуя-Левицького, зумовленість ідіолекту письменника питомим мовним оточенням.

Ключові слова: ідіолект, діалект (говір), діалектна основа творів, мовне оточення, кореляція.

Вивчення ідіолектів письменників, які вплинули на формування української літературної мови, – актуальний напрям вітчизняного мовознавства. У контексті історії української літературної мови об'єктом досліджень науковців є мова творів письменників ХІХ – початку ХХ ст., зокрема І.Котляревського, Т.Шевченка, П.Куліша, Б.Грінченка, Панаса Мирного, М.Коцюбинського, Лесі Українки. У зв'язку з цим постає потреба дослідити мовотворчість видатного українського письменника, громадського діяча, одного з тих, хто обстоював ідею унормування української літературної мови, – Івана Нечуя-Левицького (1838–1918).

Він належав до когорти українських письменників, які добре знали і майстерно використовували у своїй мовотворчості багате народнорозмовне джерело, підносячи його до всенародного визнання. Письменник був перейнятий думкою про єдину українську літературну мову зі східноукраїнською базою та правописом кулішівкою. Він розумів доконечність мовного унормування, не маючи сумніву в тому, що українська мова «вже була варта університетських кафедр» [СЧМ, с. 225].

За основу функціонування літературної мови І.Нечуй-Левицький пропонує середньонадніпрянські говірки, якими послуговувалося багато з його попередників і сучасників на письменницькій та культурно-освітній нивах. У праці «Криве дзеркало української мови» (1912) він зауважує, що «скрізь в Європі за ґрунт в основу книжної мови були взяті осередкові мови, маючи в своїх формах і лексиці найбільший регіон, а не усякові дрібні підмови й <...> говірки, а часом мішанки на краях, межуючі з сусідніми націями» [КДз, с. 37]. Письменник радить наслідувати І.Котляревського, Т.Шевченка, П.Куліша, Панаса Мирного, І.Карпенка-Карого, М.Кропивницького, Б.Грінченка, говорить про чистоту середньонадніпрянського говору, акцентуючи використання його в кодифікації літературних норм.

Як зауважує Ю.Шевельов, І.Нечуєві-Левицькому був притаманний мовний пуризм: літературна мова не повинна відриватися од мови селянства, вона мусить бути їм зрозуміла [10, с. 59]. Письменник перекладав роль рідних говірок Надросся, абсолютизував низку норм, недооцінюючи решту зразків, виявляв нетерпимість до запозичень, неологізмів, що, однак, як зазначає В.Статєєва, відіграло значну роль у

кодифікації літературної мови українського народу: більшість його рекомендацій закріпилася [9, с. 411].

Творчість І.Нечуя-Левицького була одним з об'єктів літературознавчого і мовознавчого вивчення як до революційних подій 1917–1921 рр., так і пізніше. Проте політика тоталітаризму унеможливила повне та об'єктивне осягнення постаті класика української літератури поза ідеологічними догмами. Останніми роками мову його творів досліджували Л.Мацько, Т.Гаврилова, З.Денисенко, Н.Дзюбишина-Мельник, Н.Журавльова, В.Калько, М.Калько, Ж.Колоїз, Т.Левченко, О.Муромцева, Л.Мялковська, Т.Чубань, Т.Щербина та ін. Аспекти співвідношення мови І.Нечуя-Левицького і середньонадніпрянського говору висвітлено в розвідках Г.Мартинової [3], І.Матвіяса [4], Г.Пашковської [5] та автора цієї статті [6–8].

Проблема кореляції мови творів письменника та рідного говіркового оточення набула актуальності у зв'язку з проведенням у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. значної кількості досліджень, присвячених середньонадніпрянському говору: його походженню, структурно-системним ознакам, ареалогії, взаємодії з іншими говорами, лексикографічному й лінгвогеографічному опрацюванню. Середньонадніпрянський говір у зазначених аспектах вивчали В.Ващенко, Ф.Жилко, П.Лисенко, Г.Мартинова, І.Матвіяс, А.Могила, Т.Тищенко, Т.Щербина та ін.

Актуальність дослідження зумовлена важливістю осягнення діалектного джерела мови творів І.Нечуя-Левицького для глибшого розуміння проблеми становлення його як мовної особистості, недостатнім вивченням особливостей, міри використання ним рідного середньонадніпрянського говору, взаємозв'язку з надніпрянським варіантом української літературної мови другої половини ХІХ – початку ХХ ст., окреслення ролі письменника в історії української літературної мови.

Мета дослідження – з'ясувати кореляцію характерних рис середньонадніпрянського говору і мови прозових творів І.Нечуя-Левицького, зумовленості ідіолекту письменника питомим мовним довкіллям. Досягнення поставленої мети передбачало розв'язання низки завдань, серед яких – виявити набір визначальних фонетичних, морфологічних, лексичних і синтаксичних маркерів мови прозових творів І.Нечуя-Левицького та встановити

ступінь їхнього зв'язку з характерними рисами середньонадніпрянського говору.

Джерельною базою стали рукописи (в тих обсягах та редакціях, у яких вони дійшли до нас) повістей «Чорні хмари», «Причепи», «Кайдашева сім'я», «Микола Джеря», «Князь Єремія Вишневецький», листів і листівок письменника (зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України та Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Володимира Вернадського). Чимало інформації вдалося почерпнути з першодруків творів, з якими можна ознайомитися в бібліотеках Києва і Львова. Джерельною базою для з'ясування рис середньонадніпрянського говору, зокрема в діахронному аспекті, стали дескриптивні діалектологічні праці, «Атлас української мови», записи мовлення жителів батьківщини письменника – селища Стеблів та сусідніх населених пунктів, подані у збірнику «Говори української мови» (1977) та зібрані в 2007 р.

Використання рукописів продиктоване значними змінами після редакторських правок у першодруках та пізніших виданнях. Ці правки були наслідком неузгодженості тогочасної абетки, існування різних підходів до правопису у Львові та Києві, де видавали твори письменника, браку єдиної кодифікованої системи літературної мови. І якщо на лексичному рівні такі правки менше позначилися, то чимало фонетичних та морфологічних рис було нівельовано і прилаштовано до норм, якими користувалися видавці й редактори.

Потребу використовувати першоджерела обстоює низка дослідників ідіолектів письменників. Так, П.Гриценко, вивчаючи діалектні впливи на мовотворчість Панаса Мирного, доходить висновку, що варіант написаного автором тексту є найбільш «надійною вихідною інформаційною базою для вивчення ідіолекту» [2, с. 17]. Учений наголошує, що останнім часом в українській ідіолоктології сформувалась низка стереотипів, які багато у чому гальмують розвиток цього наукового напрямку. Зокрема він указує на те, що дослідники мови письменників часто ігнорують текстологічний аналіз вибраних творів. До того ж акцент на ті чи ті тексти не вмотивований. «Сьогодні у переважній більшості спеціальних лінгвістичних праць про мовний портрет письменника чи мову окремого твору мотивація вибору тексту (текстів) з кількох наявних видань відсутня; не стало традицією і використання рукописів текстів чи їхніх факсимільних видань», – зазначає дослідник, наголошуючи, що в роботі з творами варто залучати і дотичну інформацію – правлені авторами першодруки, автокоментарі до текстів, історію написання їх [2, с. 20].

Закоріненість І.Нечуя-Левицького в середньонадніпрянські говірки є закономірною. І не лише тому, що вони були його рідним мовним оточенням, а й тому, що у другій половині XIX ст. вони стали основою формування надніпрянського варіанта

української літературної мови, знайшли відображення у творах Т.Шевченка, на якого письменник орієнтувався.

І.Нечуй-Левицький увібрив характерні риси фонетичної системи питомого діалектного середовища. Бажання автора якомога глибше зануритися в народнорозмовне джерело привело до появи в його текстах низки фонетичних територіально диференційованих елементів, що виокремлюють середньонадніпрянський говір з-поміж інших.

Так, в автографах письменника на місці ^{исл.*}о в закритих складах поряд зі звуком [i] фіксуються характерні для середньонадніпрянського говору лексикалізовані форми з голосним [o] (*дом, вольний, гость*). Однією з прикметних рис автографів письменника є і тенденція до хитання у вживанні голосних [и] та [і], похідних з ^{исл.*}і: *зіма, збиратись, пісьмо*.

У сучасній говірці с. Стеблів фіксуються випадки руйнування опозиції /и/ : /e/. Ймовірно, це явище простежувалося і в XIX ст., увійшовши до ідіолекту І.Нечуя-Левицького. Так, у рукописі «Причепи» читаємо: *витерали, потерали, задераяочи, печево, вариво та диржачи, нібудь*. П.Куліш, редагуючи автограф повісті, увідповіднив написання цих слів із літературними вимогами того часу, замінивши [e] на [и] у першій групі слів та відповідно [и] на [e] – у другій [1, с. 39]. Напевно, поради П.Куліша вплинули на письменника, який у наступних рукописах послідовно вживає рекомендовані форми, хоча й не позбувся цілком хитання у вживанні голосних [и], [e], приміром: *яка нібудь дівка* (МДж, арк. 6).

Характерною рисою середньонадніпрянського говору є заміщення голосного [e] звуками [e^и], [и^і] та [і^и] в позиції перед наголошеним [і]. Послідовно це явище спостерігається в займенниковій формі *мені* – *ми^{ні}, ми^{ні}, ми^{ні}* й відобразилося в ідіолекті письменника. Так, в автографі «Причепи» читаємо: *А ми^{ні} жаль* (ПР, арк. 18); *Рекомендуєция ми^{ні}* (ПР, арк. 11); *Бачу, годить ми^{ні}* (ПР, арк. 12). Займенникова форма *ми^{ні}* є і в мові листів письменника різних періодів його життя: *Про того Івана Сухопару і розказував ми^{ні} покійний батько* (Л1, арк. 1); *Ще в 1876 році петербурський цензор Сціпурській розрїшив ми^{ні} надрукувати «Причепу» та «Дві московки»* (Л2, арк. 1); *Будьте ласкаві, пришлїть ми^{ні} поштою ту книжку* (Л3, арк. 1) тощо.

У середньонадніпрянському говорі опозиція /и/ : /і/ здебільшого зберігається. Її руйнування відбувається лише в окремих формах за рахунок репрезентантів /і/, яку в частині говірок реалізує звук [и], здебільшого на початку слів. Подібне явище простежуємо і в рукописах І.Нечуя-Левицького: *иди, индики, искри*. Відображене в рукописах письменника і явище нейтралізації опозиції /и/ : /і/ внаслідок зближення виявів /и/ репрезентантами /і/ у низці іменникових суфіксів: *-ик-, -ин-, -иц-, -ив-: улік, горїще*.

Фіксуємо і такі характерні риси середньонадніпрянського говору, як відсутність протетичного [в] перед голосними заднього ряду [o], [y]:

огонь, улица, узька та випадки нейтралізації опозиції /о/ : /а/ за рахунок репрезентантів /о/: жадний (у значенні – «жодний»), манастир.

Формування ідіолекту І.Нечуя-Левицького відбувалося і в оточенні ще одного типового для південного діалектного середовища явища – паралельного вживання сполук [мй] і [мн'] перед рефлексами ^{псл*}ε. В автографі повісті «Микола Джеря» читаємо: *В борщі плавали таргани замість м'яса* (МДж, арк. 17), але: *Микола стояв коло печі і мняв ногами коноплі* (МДж, арк. 8).

У системі консонантизму в рукописах простежуємо функціонування звука [ф] паралельно з характерними для середньонадніпряньського говору субститутивними звукосполученнями [хв], [хв'], зрідка приголосним [п] як у запозиченнях, що їх активно використовувала тогочасна інтелігенція, так і в лексемах, які укоренилися в мовленні селян: *охвицер, хвабрика, хвалди*. Уживання І.Нечуєм-Левицьким губного [ф] розходилося з мовною практикою П.Куліша, який, редагуючи рукопис «Причепи», послідовно виправляв літеру *ф* на буквосполучення *хв*. Подібні виправлення потрапили й до першого друкованого видання повісті. Водночас у рукописі «Чорних хмар», який не зазнав такої правки, літера *ф* на позначення приголосного [ф] наявна. На нашу думку, активне вживання І.Нечуєм-Левицьким губного [ф] посилювала тогочасна книжна традиція. Поява звукосполучення [хв] значною мірою продиктована прагненням автора орієнтуватися на рідну говірку, а також рекомендаціями П.Куліша.

У мовотворчості І.Нечуя-Левицького фіксуємо й випадки руйнування опозиції [дз] : [з], що, у нашому розумінні, також є наслідком впливу південного діалектного оточення: *звеніло, кукуруза*. Виявляємо у рукописах також характерне для середньонадніпряньського говору порушення опозиції /л/ : /л'/ за рахунок утрати диференційних ознак «твердість» (*горілка, килім, близька*) та «м'якість» (*білиший, білише*). Також – уживання твердих передньоязикових приголосних [д], [т], [н] у позиції перед [і] різного походження, що, однак, фіксуємо лише в автографі повісті «Причепи», де письменник для позначення твердої вимови приголосних звуків використовує твердий знак перед літерою *і*: *помалёвані, тбі, радбі*. В наступних рукописах письменник не вживає буквосполучення *бі* після передньоязикових приголосних, що, на нашу думку, стало результатом рекомендацій П.Куліша. Так, редагуючи рукопис «Причепи», він на полях зауважує: «Оце незнатъ що видумав – якесь середне *и* між *и* и *і*» (ПР, арк. 2), виправляючи написання *бі* у тексті на *і*.

В автографах послідовно простежуємо й інші риси середньонадніпряньського говору:

- приголосний [ж] на місці ^{псл*}dj у дієслівних формах (*поражусь, посажу, хожу*);

- приголосний [ш] на місці ^{псл*}s у препозиції до глухого [к] в лексемі *скло* й похідних (*шкляний, шклянка*);

- оглушення дзвінкого [з] у позиції перед глухими приголосними звуками (*роскіш, роскидани, роскажу*);

- гіперичні форми з [р'] (*писарь, ряма, звіря, печерях*).

Послідовно виявляється у творах різних років написання і така важлива риса середньонадніпряньського говору, як пом'якшення шиплячих приголосних у позиції перед голосними, зокрема перед а < ^{псл*}ε в дієслівних формах: *побачать, держать, тужать, вискочать*.

Зафіксовано низку маркерів, що засвідчують тісний зв'язок мови творів І.Нечуя-Левицького з середньонадніпряньським говором і на морфологічному рівні. Так, у текстах помітне хитання у вживанні флексій родового відмінка іменників II відміни однини чоловічого роду з нульовим закінченням та на -о: *стола, сліда, народа, ліса*; закінчення -ові, -еві давального відмінка чоловічого роду – назв людей: *синові, батькові, хлопцеві*; строкатість у використанні відмінкових закінчень місцевого відмінка іменників II відміни однини чоловічого роду. Найвне хитання наголошеного закінчення орудного відмінка іменників II відміни мішаної групи чоловічого роду: *дощем*, але *Кулішом, Дашковичом, товаришом*. Серед іменників II відміни однини середнього роду варто відзначити уживання властивої рідному говору автора форми називного й знахідного відмінків м'якої групи з подовженням та закінченням -а: *гілля, каміння, життя* на протигагу поширеним у тогочасному письменстві поліським формам *гілле, життє* тощо. В іменниках III відміни однини в родовому відмінку в мовотворчості письменника бачимо змішування етимологічних закінчень -ы та -и: *осені й осени, старості, любові*, але *веселости, смерти, соли* тощо.

Множинні іменникові форми у творах у цілому збігаються з формами, що властиві середньонадніпряньському говору й успадковані сучасною українською літературною мовою. Як виняток письменник широко вживає форми називного відмінка множини з флексією -е від іменників чоловічого роду з сингулятивним суфіксом -ин-. Так, у рукописах різного періоду творчості послідовно вживається форма *люде*. Флексія -е виступає і в іменниках *городяне, селяне, міщане, хуторяне* та под. Укладачі «Атласу української мови» ареал функціонування форм *люде, селяне, громадяне, цигане, міщане* обмежують поліськими говірками, хоча відомі вони й у говорах південно-східного наріччя і середньонадніпряньському зокрема. Це показують дослідження діалектологів, за спостереженнями яких лексема *люде* була відома у XIX ст. у говірках колишнього Черкаського й сусідніх повітів. У говірці с. Стеблів переважно вживана форма *люди*, як і *цигани, селяни, городяни*, і нині спорядично фіксуємо форму *люде*, у тому числі й у мовленні одного й того самого респондента. Водночас вважаємо, що переважання у творах І.Нечуя-Левицького іменників *люде, селяне, міщане, хуторяне*

пояснити лише впливом рідних говірок, де форми на *-e* поступаються формам із флексією *-и*, не можна. Письменникові були відомі форми на *-и*, що, зокрема, засвідчує спорадичне вживання їх у рукописі «Чорних хмар» із подальшою правкою закінчення *-и* на *-e*. Хитання в написанні форм *люди* та *люде* наявне і в автографі повісті «Микола Джеря». Ймовірно, вживання давньої флексії *-e* в називному відмінку множини іменників із сингулятивним суфіксом *-ин-* у лексемах *люде*, *писчане*, *заробітчине*, *селяне* та ін. для І.Нечуя-Левицького, як і для мови творів українських письменників XIX ст., для яких такі форми не були безальтернативними, набуло характеру узусу, на який орієнтувався автор.

Прикметникові, числівникові та займенникові форми в мові творів переважно корелюються із формами, властивими середньонаддніпрянському говору на сучасному зрізі, що дає підстави твердити про їхнє поширення в говірках Надросся і в XIX ст. Так, письменник уживає прикметники середнього й жіночого родів у називному-знахідному відмінках однини у стягненій формі та обмежено використовує форми нечленних прикметників. Спорадично послуговується поширеними в середньонаддніпрянському говорі формами давального й місцевого відмінків однини прикметників жіночого роду на *-і*: *молодій* : *молоді*, *синій* : *сині*, *м'якій* : *м'які*. Фіксуємо також говіркові форми ступенів порівняння із суфіксами *-ш-* та *-иш-* і форму *менчий*.

Серед особливостей уживання займенників варто відзначити функціонування в ідіолекті вказівних займенників *цей*, *ця*, *це*, *ці* і *сей*, *ся*, *се* та їхніх словоформ. У говорах української мови займенники *цей*, *ця*, *це*, *ці* та *сей*, *ся*, *се*, *сі* поширені неоднаково. Варіанти із *c-* є первісними і нині міцно тримаються в багатьох південно-західних та північних говірках. Варіанти з *ц-* новіші, вони властиві переважно південно-східним говорам, у тому числі й середньонаддніпрянському. Більшість наддніпрянських письменників першої половини XIX ст. уживали майже виключно *сей*, *ся*, *се*, що можна пояснити впливом давніше вироблених книжних традицій, а також впливом народної мови, де форми вказівних займенників на *c-* фігурували набагато частіше, ніж тепер. За останні 100–150 років позиції варіантів *цей*, *ця*, *це* значно розширилися територіально та зміцнили якісно. Найактивніше цей процес проходив на території Правобережної Наддніпрянщини, що й засвідчило поширення форм на *ц-* у творах П.Гулака-Артемовського, Т.Шевченка, письменників другої половини XIX ст. та відсутність їх у старших полтавців і слобожанців. І.Нечуй-Левицький не міг не піддатися впливові тогочасної української друкованої продукції, в якій переважали вказівні займенники на *c-*. Цим можна певною мірою пояснити активне вживання їх у ранніх рукописах, створених у час розгортання творчої й видавничої активності П.Куліша, до мовних і літературних порад якого прислухався І.Нечуй-Левицький.

Натомість рідними для нього були варіанти на *ц-*. Так, в автографі «Чорних хмар» послідовно фіксуємо варіанти вказівних займенників на *c-*, хоча трапляються й випадки правки *ц-* на *c-* у вказівних займенниках, зроблених, імовірно, автором. В автографі «Причепи» форми на *c-* та на *ц-* письменник уживає паралельно. У подальших рукописах форми на *ц-* домінують. Поступовий перехід від вказівних займенників *сей*, *ся*, *се* та їхніх словоформ до характерних для питомого мовного оточення форм *цей*, *ця*, *це*, *ці* спостерігається і в епістолярній спадщині автора.

Фіксуємо хитання у вживанні інфінітивних суфіксів *-ти* і *-т'*: у рукописах повістей «Чорні хмари», «Причепи», «Микола Джеря», нерідко в одному й тому самому слові. В пізніших творах спостерігаємо витіснення інфінітивного суфікса *-т'* суфіксом *-ти*, тим часом в епістолярній спадщині поряд із формами на *-ти* й далі активно вживають інфінітиви на *-т'*. Варто зазначити, що І.Нечуй-Левицький інфінітивну форми на *-т'* пояснює впливом питомого діалектного оточення. В одному з листів він пише: «Треба покинуть і дієслова з кінцем, як-от читати <...> бо ці кінці важкі в розмові. Та їх вже кидають, як-от Чернявський, Кропивницький, Олекса Коваленко» (Н 10, с. 470). Нормативними автор вважає дієслова *читать*, *робить*, *кричать* і подібні, на що, зокрема, вказує у своїй граматиці української мови. Афікс *-ти* він уживає в інфінітивах *орати*, *ходити*, а також у наголошеній позиції (*пекти*, *везти*) (ГУЯ І, с. 66). У мові українських письменників першої половини XIX ст. трапляються інфінітивні суфікси *-ти* і *-т'*. Цей останній був активним у мові творів вихідців Південно-Східної й Північної України, де інфінітиви на *-т'* є питомими. Однак у другій половині XIX ст. форми на *-ти* поширюються і на їхню мовотворчість. Поступово інфінітивний суфікс *-ти* стає домінівним. Значний вплив на цей процес мали письменники – носії говірок південно-західного наріччя, де панівними є повні інфінітивні форми. Поза сумнівом, у передачі суфіксів *-т'*, *-ти* І.Нечуй-Левицький зазнав впливу рідного діалектного оточення, однак послідовний вжиток *-ти* в пізніших текстах може пояснюватися спробою письменника дистанціюватися від рідного говіркового оточення, на що, гадаємо, вплинули тогочасна літературна мова та редакторська практика видавництва.

Спорадично в конструкціях, які відображають мовлення персонажів, у рукописах бачимо вживання стягнених діалектних дієслівних форм I дієвідміни теперішнього часу в 3-й особі однини з основою на *-а*: *висиха*, *пита*, *погляда*. Діалектний вплив позначився також на вживанні форм I дієвідміни дієслів теперішнього часу 3-ї особи однини на *-еть*: *спасе* – *спасеть*. У мовленні жителів Стеблева ми не виявили подібних форм, що, однак, не виключає поширення їх у минулому. На Черкащині ця риса відома в записях кінця XIX ст., зроблених на території нинішніх Черкаського й Чигиринського районів.

Помітна значна увага письменника і до лексично-го фонду середньонадніпряньського говору. З одного боку, це можна пояснити некодифікованістю літературної мови, яка в той час тільки-но творилася, виділяючи з народної мови низку елементів, не всі з яких стали загальноприйнятими, з другого – тими прагматичними завданнями, які ставив І.Нечуй-Левицький, змальовуючи картини повсякденного життя, побуту селян і поміщиків, народні звичаї та обряди. Дуже широко в мові його творів уживаються народні назви житлових приміщень та їхніх частин, споруд господарського призначення (*велика хата, світлиця, сіни, комора, горище, покуть; повітка, клуня, возовня, кошара, загорода, льох, погріб, тік, оборо, стайня*); назви посуду, страв (*макітра, ринка, маслянка, тиква, цебрик, кухоль, кварта, жлукто, діжка, кадовб, барило, шаплик, горщок (горшок); узвар, галушка, куліш, пампушка, мнишик, шулик, маковник, макорженник, книш, лемішка*); назви чоловічого і жіночого одягу, головних уборів (*кожух, свита, чемерка, жупан, сіртук, сіряк, сорочка, шапка, бриль, спідниця, юбка, запаска, плахта, сукня, горсет, кожушина, бурнус, очіпок, хустка, намітка* та ін.). Значний шар діалектної термінологічної лексики середньонадніпряньського говору утворюють назви знарядь традиційних для селян регіону того часу землеробства і ткацтва: *плуг, борона, рало, коса, граблі, грабки, ців, терниця, бительня, мотовило, веретено, гребінь* тощо. Окремий пласт у творах автора становить територіально маркована лексика, що належить до нетермінологічного фонду (*безодхідно («весь час»), визнадворити («виразити»), гарюкатись («гостро перемовлятись»), дзигарити («голосно говорити»), досвідчитись («переконатись»), дрантина («ганчірка»), забарка («зажимка»), загодити («задовольнити», «втішити»), задлятись («забаритись»), істий («справжній»), кородитись («скаржитись»), луччий («кращий»), мокрач («болото»), навиглядати («вивчати»), напісля («потім»), назворот («навпаки»), назря («як-небудь», «наосліп»), обліч («розрахунок»), окромішний («своєрідний», «особливий»), падковито («старанно»), перехнябитись («перехилитись»); покладний («відкладений про запас»), постерегти («зрозуміти», «помітити»), почутити («відчути»), прикмічати («помічати»), псяюха («лайка»), прилюбність («пристрасть»), розтрудоити («розворушити»), роспудити («лякати»), сокирницький («теслярський»), стямкувати («зрозуміти»), тосамість («однаковість»), угаристий («відчайдушний»), хиря («лихо»), уявки («наяву»), чевріти («чачнути»), шамнути («налягати на весла») та ін.).*

Виокремлюємо й низку синтаксичних рис мови художніх творів письменника, успадкованих з питомого діалектного оточення. Так, на противагу південно-західним говорам, де підмет може виражатися формою іменника в родовому відмінку множини з узгодженим у цьому самому відмінку кількісним числівником, у середньонадніпряньському говорі у структурі підмета кількісні числівники *два,*

три, чотири переважно поєднуються з іменниками в називному відмінку множини: *два москалі, два десятиліт, три низенькі вітряки*. Водночас в автографі повісті «Микола Джеря» натрапляємо на модель підмета, утворену поєднанням кількісного числівника з іменником *чоловік* у знахідному відмінку однини: *чотири чоловіка*, що є відображенням властивої форми рідного письменникові говору, де паралельно виявляють форми типу *два чоловіки : два чоловіка* з переважанням першої.

З присудкових форм треба відзначити широке вживання у мові творів характерних для говорів південно-східного наріччя і середньонадніпряньського говору зокрема речень із присудком, вираженим дієсловом є чи предикативним словом *немає* (*немає*): *є воли й корови, в хаті немає хазяїна* тощо. Іменниковий предикативний член складеного присудка І.Нечуй-Левицький виражає орудним або називним відмінком: *став музикою, був парубком, стає огнем*. Прикметники та дієприкметники в складеному присудку виступають переважно в називному відмінку і лише спорадично – в орудному. Іменникові означення, що виражають мету, призначення, спрямованість на певні предмети, письменник уживає з прийменниками *для* та *під* (*кошари для овець; коня під* (у значенні – «для») *станового*). Уживанням прийменника *для* в іменникових означеннях цього типу південно-східні говори вирізняються з-поміж інших.

У середньонадніпряньських говірках прямий об'єкт дії – іменник-додаток – при перехідних дієсловах виступає у знахідному відмінку, що має форму називного чи родового однини залежно від категорії живого-неживого (для чоловічого роду). Так, позначаючи неживий предмет, знахідний відмінок іменника чоловічого роду прямого об'єкта дії здебільшого набуває форми називного, хоча можливі й паралельні конструкції з родовим прямим об'єктом. Ймовірно, в часи І.Нечуя-Левицького форми знахідного відмінка категорії неживого у формі називного переважали над формами родового, що й простежуємо у творах: *був обмочений*, але: *став скляним*. Послідовно бачимо в мовотворчості письменника архаїчне явище функціональної транспозиції із заміною форм знахідного відмінка формами називного відмінка іменників множини на позначення тварин, що є однією з характерних ознак середньонадніпряньського говору: *пасти свині, візьмемо воли й корови*.

Властиве ідіолекту письменника вживання характерних для рідного діалектного оточення й словосполучень знахідного відмінка деліберативного об'єкта при дієсловах із значенням повідомлення і турботи (*казати, говорити, думати, гадати, чути* тощо), а також при іменниках з подібним значенням (*казка, розповідь, думка, згадка, чутка* тощо) із прийменником *про*: *говорили про тебе, розказує про себе, довідається про твої речі*.

Привертають увагу в рукописах обставини місця та напрямку руху, виражені конструкцією давального відмінка з прийменниками *ш* та *ик*: *ик Різду,*

из Заходу (для позначення звука [г] письменник використовував літеру z з крапкою). Такі конструкції поширені у південно-східному наріччі й найчастіше виступають у фразеологізованих висловах типу *г Різду, г Великодню, г вечору, к празникам, к осені* тощо. У ХІХ ст. ці конструкції були ширше представлені, що видно, зокрема, з текстів народних пісень.

Отже, спостереження над мовою творів І.Нечуя-Левицького на підставі рукописів дало змогу розширити коло маркерів його ідіолекту, що переконливо засвідчує виразну зорієнтованість письменника на рідний середньонадніпряньський говір. Домінування в доборі мовних засобів рис, властивих варіативному народному мовленню, підтверджується численними випадками ідентичності елементів прозових творів письменника, з одного боку, а з другого – інформацією про стан говірок тих територій, з якими він був пов'язаний під час роботи над творами, та з сучасними даними про рідну говірку і

в цілому про середньонадніпряньський говір. Мовного реалізму оповіді, високого ступеня її переконливості автор досягає свідомим копіюванням елементів народного мовлення – від фонетичних, граматичних особливостей до лексем, їхньої синтагматики у словосполученнях і реченнях.

Варіативність у використанні мовних одиниць у мові творів І.Нечуя-Левицького співвідноситься зі свідомою орієнтацією на норми, властиві українським письменникам – вихідцям із Наддніпрянщини, на що вказують безальтернативне використання одних форм чи переважання одних альтернативних форм над іншими. Численні правки в рукописах засвідчують чітко усвідомлені засади автора – шліфувати мову творів, підносячи її до найкращих взірців української писемності, й водночас утверджувати норми літературної мови, суголосні його висловлюванню про формування української літературної мови на надніпряньській діалектній основі.

Джерела та умовні скорочення їх Автографи прозових творів

Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України:

ПР – Фонд 11/22: Нечуй-Левицький І.С. Причепи: повість. – 1868. – Автограф. – 99 арк.

ХМ – Фонд 11/4: Нечуй-Левицький І.С. Чорні хмари. 2-га частина (чорнова редакція). – 24.V.1871. – Автограф. – 41 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. Володимира Вернадського НАН України:

ЄВ – Нечуй-Левицький І.С. Князь Єремія Вишневецький: історична повість. – Київ. – Автограф. – 99 арк.

КС – Нечуй-Левицький І.С. Кайдашева сім'я: уривок. VII розділ. – 1879. – Автограф. – 15 арк.

МДж – Нечуй-Левицький І.С. Микола Джеря: повість. – Кишинів, 1876. – 39 арк.

Автографи листів

Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. Володимира Вернадського НАН України (опис згідно з каталогом):

Л1 – [Нечуй]-Левицький Іван Семенович. Лист. 22 травня 1876 р. з Кишинева. – 2 арк.

Л2 – [Нечуй]-Левицький Ів[ан]. [Костомарову] Миколаю Івановичу. Лист. 14 грудня 1880 р. з Кишинева. – 2 арк.

Л3 – [Нечуй]-Левицький Ів[ан]. Житецькому Павлу Гнатовичу. Лист. 17 січня 1882 р. з Кишинева. – 1 арк.

Опубліковані твори

ГУЯ – Нечуй-Левицький Іван. Граматика українського язика: Для двох нижчих класів гімназій та для двокласних і трьохкласних народних шк. / Іван Нечуй-Левицький. – Ч. I: Етимологія. – К., 1913.

КДз – Нечуй-Левицький І. Криве дзеркало української мови / І.Нечуй-Левицький. – К., 1912.

Н – Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів: у 10 т. / І.С.Нечуй-Левицький; [упоряд. і прим. М.Л.Гончарука; ред. кол.: Н.Є.Крутікова (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1965–1968.

СЧМ – Нечуй-Левицький І. Сьогоднішня часописна мова на Україні / І.Нечуй-Левицький // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 1–3.

Література

1. Возняк М. Куліш як редактор «Причепи» Левицького / М.Возняк // Записки НТШ. – 1928. – Т. 148.

2. Гриценко П. Ідіолект і текст / П.Гриценко // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: зб. наук. праць. – К., 2007.

3. Мартінова Г. Середньонадніпряньські діалектні риси в мові творів І.С.Нечуя-Левицького / Г.Мартінова // Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість: зб. праць Всеукраїнської наукової конференції. – Черкаси: Вид. Ю.Чабаненко, 2008.

4. Матвіяс І. Відображення середньонадніпряньського говору в мові творів Івана Нечуя-Левицького / І.Матвіяс // Українська мова. – 2007. – № 4.

5. Пашковська Г. Формування норм української мови: Концепція Івана Нечуя-Левицького / Г.Пашковська. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2010.

6. Пилипенко Є. І.Нечуй-Левицький в історії української літературної мови / Є.Пилипенко // Українське мовознавство: міжвідомчий наук. зб. – Вип. 39/1. – Умань: ПП Жовтий О.О., 2009.

7. Пилипенко Є. Лексичні діалектизми у творчості І.Нечуя-Левицького / Є.Пилипенко // Мовознавчий вісник: зб. наук. праць. – Вип. 11. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2010.

8. Пилипенко Є. Відображення системи консонантизму середньонадніпряньського діалекту у ранніх повістях Івана Нечуя-Левицького / Є.Пилипенко // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Вип. 21. – Донецьк: ДонНУ, 2010.

9. Статєєва В. Іван Нечуй-Левицький / В.Статєєва // Українська мова: енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004.

10. Шевельов Ю. Вибрані праці: в 2 кн. / Ю.Шевельов. – [2-ге вид.]. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – Кн. 2: Мовознавство.